

Utredning og kommunikasjon - ASK - når barnet har et annet morsmål enn norsk

ISAAC, 1. juni 2010

Lise Åslund, logoped

Kristine Stadskleiv, psykolog

Seksjon for Nevrohabilitering

Oslo Universitetssykehus

Disposisjon

- Henvisninger til Seksjon for nevrohabilitering
- Kartlegging av språkforståelsen hos minoritetsspråklige barn med behov for ASK
 - Språkutvikling
 - Språk- og kommunikasjonsvansker
 - Litt generelt om utredningsmetodikk
 - Utredning av språk
 - ASK og flerspråklighet
- Kommunikasjon med minoritetsspråklige foreldre som har barn med behov for ASK
 - Bruk av tolk
 - Formidling av diagnoser og hjelpebehov
 - «Navigering» i hjelpeapparatet

Avgrensninger:

- Basert på klinisk erfaring, ikke forskning
- Forelesning om utredning, ikke tiltak
- Ikke en forelesning om:
 - Språkutredning (inkl. utredningsmetodikk generelt, språkutvikling og språkvansker)
 - Kognitive profiler hos barn som bruker ASK
 - Minoritetsspråklighet/tospråklighet
 - Minoritetsspråklighet og funksjonshemming
 - Utredning ved store tale- og bevegelsesvansker
 - Alternativ og supplerende kommunikasjon
 - Voksne ASK-brukere
- Forelesning om utredning av språk hos minoritetsspråklige barn som er ASK-brukere

Begrepsbruk:

- Minoritetsspråklig: Annet hovedspråk enn majoritetsspråket
 - Førstespråk (morsmål) = minoritetsspråket
 - Andrespråk = majoritetsspråket
- Tospråklig: (Egeberg, 2007/Fylkesmannen, 2003)
 - Simultan tospråklig utvikling: Barn som vokser opp med to likeverdige språk rundt seg. Språkene læres parallelt. Før 3 års alder.
 - Sekvensiell/suksessiv tospråklig utvikling: Læring av nytt språk starter etter 3 år/basisferdigheter etablert

Seksjon for Nevrohabilitering

- Oslo Universitetssykehus
 - Barnenevrologisk seksjon (Rikshospitalet)
 - Barnehabiliteringen (Ullevål)
- Tre tjenestenivåer:
 - Område
 - Region
 - Land
- Henvisningsårsaker
 - Tverrfaglig utredning
 - Spesialisert utredning (eks kommunikasjon)

Henvisningsårsaker:

- Nevrologisk avvik
- Forsinket utvikling
 - Motorisk
 - Kognitivt
 - Språklig: norsk og morsmål
- Avvikende utvikling
 - Kommunikativt
 - Sosialt
- Stagnasjon og/eller tap av ferdigheter
- Medfødte vansker (skader og syndromer)
- Ervervede sykdommer/skader

Andel minoritetsspråklige:

- Befolknings sammensetning (Utd.etaten)
 - 40 % av elevene i Osloskolen har annet morsmål enn norsk og samisk
 - Totalt 150 forskjellige språk blant elevene
 - Undervises i 37 forskjellige språk

Tverrfaglige utredninger

- Medisinsk utredning
- Fysio- og ergoterapiutredning
- Pedagogisk- og psykologisk utredning
 - Kognitivt nivå
 - Språk/kommunikasjon
- Ernæring – spisevansker, PEG
- Sosiale forhold til familien (økonomi, nettverk osv.)

Kartlegging av språkforståelse hos minoritetsspråklige barn med behov for ASK

- Språkutvikling
- Språk- og kommunikasjonsvansker
- Litt generelt om utredningsmetodikk
- Utredning av språk
- ASK og flerspråklighet

Språk og kommunikasjon:

(von Tetzchner, 2008)

Danner grunnlaget for:

- Å dele kunnskap, opplevelser og følelser
- Lære om det som ikke er selvopplevd
- Sosialt fellesskap og kulturalisering

Formålet med kommunikasjon:

- Dirigering av oppmerksomhet mot noe
- Få noe
- Formidle en idé

All språklig kommunikasjon har en hensikt som er bestemt av konteksten

- Språklig situasjon ytringen er en del av
- Kulturell og sosial situasjon
- Fysisk situasjon
- Rammen av felles antakelser

⇒ For at en samtale skal være vellykket må partene ha delvis sammenfallende kontekst

Kommunikasjon:

- Språk (tale, grafiske symboler, tegn)
- Ikke-språklig
 - Tonefall
 - Gester
 - Mimikk
 - Bevegelse
 - Blikk
 - Lyder/ikke-språklige vokaliseringer

Bloom & Lahey's (1978) - 3 dimensjoner av språk:

1) Innhold - semantiske aspektet - ordforråd, ordkombinasjoners betydning eller meningsinnhold

- Ikke nødvendigvis sammenfallende ordforråd på de to språkene

2) Form /struktur

- *Fonologi* - systemet av språklyder og reglene for hvordan de brukes.
– fonem = språkets minste menings skillende enhet. Skiller ords mening.
- *Morfologi* – hvordan ord er bygd opp og hvordan de bøyes
- morfem = språkets minste meningsbærende enhet.
- *Syntaks* - reguleringen for hvordan ord kan settes sammen til setninger og hva som er akseptable ordkombinasjoner.

3) Bruk - pragmatikk, hvordan vi bruker og tolker språket i ulike sammenhender

Språkutvikling:

- Sosiale situasjoner og samspill er et nødvendig element i språkutviklingen
- Lærer språk best i førskolealder; for de fleste skjer dette uten problemer
- Etablerer de viktigste språklige basisferdighetene før 3 år:
 - Grunnleggende grammatikk
 - Språkets lydsystem
 - Basis ordforråd
 - Grunnleggende regler for språkbruk (samtale)
- To- og flerspråklighet:
 - Læring av flere språk bidrar antakelig positivt til metakognitiv bevissthet
 - Språklige ferdigheter innlært gjennom ett språk kan overføres til andre språk barnet lærer.) Språkene bygger på felles fundament (Cummins dual-iceberg model, Øzerk, 1997)

0-9 måneder

- Mer oppmerksom på stimuli fra andre mennesker enn andre inntrykk – særlig menneskelig ansikter og stemme
 - Utspring i spedbarnets evne til fokusere oppmerksomheten
 - Tidlige dialoger – turtaking
- Felles oppmerksomhet (joint attentione)
- Gråt – skille mellom smerte – sinne – sult – juks 1 mnd gml
- Vokaler + kurre/gurgle-lyder først, etter hvert k-v forbindelser
- Varierer stemmeleie og lydstyrke
- Kan lage alle verdens lyder – de som ikke brukes fades ut
- 2-4 mnd – bevisst egen lydproduksjon

9-18 måneder:

- Dirigere andres oppmerksomhet – peker, etter hvert med lyd el ord
- Forståelse for enkeltord fra ca 10 mnd.
- Bruker gester mer kommunikativt
- Kan ikke si alle lydene, men kan skille dem

- Imiterer handlinger, lyder, ord
- Babling – reduplikasjoner 6-7 mnd (baba, mimi, ol)
Ikke-reduplikasjoner 9-12 mnd (baga, moba, ol)
- Sjargong – rytme, intonasjon, setningsmelodi
- Første ord ca 1 år – først knyttet til her-og-nå (GYL = 0-1)

18-36 måneder

- Kommunikativ intensjonen og kompleksitet øker
- Ordforrådet øker dramatisk
- Når barn har om lag 50 enkeltord, begynner de å lage setninger
 - Skjer som regel innen 9 mnd etter første ord
 - Tommelfingerregel: To-ord setning v/2 år
Tre-ord setning v/3 år
- Produksjonen bevisstgjør fonologiske prosesser
Bedre produksjon \Leftrightarrow bedre forståelse
- Barn forstår som regel mer enn de kan uttrykke selv
- Kan begynne å eksperimentere med grammatiske regler

Perioden hvor det oppdages at barnet ikke utvikler ekspressivt språk

3 år →

- Kan konversere over noe tid – også med fremmede
- Late-som lek
- Ca 3-4 år – kan de vanligste morfologiske og syntaktiske reglene i morsmålet
- Fra 4-5 år – lite grammatiske feil
- Ca 5 år –alle lydene i det norske språket på plass bortsett fra rulle- r, s, skj- og kj- (Preus, 1982)

Språk- og kommunikasjonsvansker:

- **Innhold**
 - Lite ordforråd
 - Vansker med ordkombinasjoners betydning, feks metaforer, ironi
- **Form**
 - Fonologiske vansker
 - Morfologiske vansker -ord bøyninger
 - Syntaktiske - setningsoppbygging
- **Bruk /pragmatiske**
 - Vansker med å forstå intensjon, velge tema, reparere brudd i kommunikasjonen, opprettholde sammenheng i samtalen
- Artikulasjonsvansker
- Stemmevansker
- Flytvansker (stamming/løpsk tale)

Eksempler på tilstander der språk- og kommunikasjonsvansker forekommer:

- Nedsatt hørsel (helt/delvis, kronisk/periodisk)
- Talevansker grunnet motoriske vansker (CP, muskelsykdommer, cerebellar mutisme)
- Oral/verbal dyspraksi
- Syndromer
- Autismespekterforstyrrelser (autisme, Asperger)
- Ervervede hjerneskader (Afasi, ordletingsvansker)
- Epilepsi
- Elektiv mutisme
- ADHD

Utredning:

- Informasjon:
 - Medisinske opplysninger (MR, EEG, diagnoser mm)
 - Skriftlige rapporter
 - Informasjon fra foreldrene
 - Informasjon fra skole/barnehage/PPT/BUP/BV
 - Informasjon fra spørreskjema og intervjuer
- Observasjon
 - Barnets naturlige miljø
 - I testsituasjonen
- Testutredning

Generelt om testutredning

Testene er

- Standardisert
- Normert
- Testresultater er hypotesegenererende
- Det kreves testkompetanse for å tolke resultatene
- De fleste tester krever at den som tolker resultatene er sertifisert

Formålet med testutredning

- Kan bidra til å finne årsaken til barnets vansker
- Mer presis kunnskap om barnets kognitive funksjonsnivå
 - Sterke og svake sider
 - Diagnostisering
 - Barnet møter riktigere forventninger
 - Tiltak blir bedre tilpasset det enkelt barn
- Barnet og omgivelsene får bedre forståelse av barnets vansker
- Bidra til at barnet får en bedre hverdag

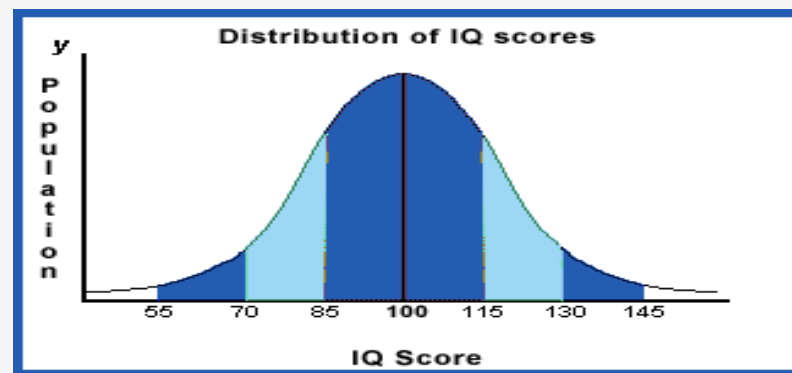
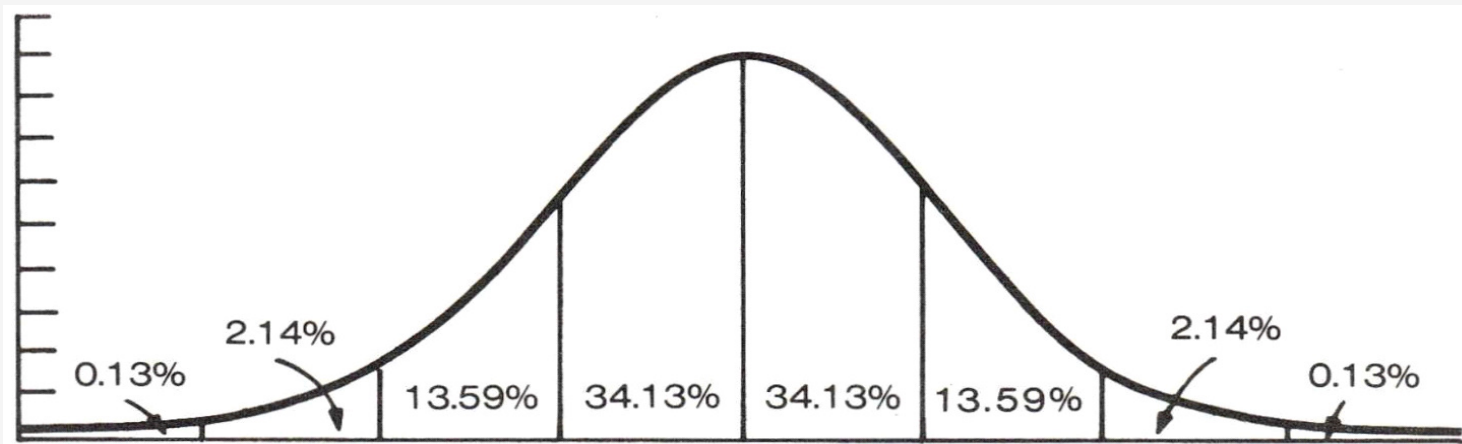
Hvilke områder undersøkes:

- Generelt evnenivå
- Språk og kommunikasjon
- Ikke-språklig resonnering
- Oppmerksomhet
- Læring og hukommelse
- Problemløsning
- Organisering og planløsning

Utredning av minoritetsspråklige barn

- Stor variasjon i barnegruppen
 - Alder
 - Alder ved ankomst til Norge
 - Funksjonsnivå
 - Norsk- og minoritetsspråklig kompetanse
 - Tidligere erfaringer
 - Evt traumatiske erfaringer
 - Barnehage/skole (inkl før ankomst til landet)
 - Antall språk
 - Sykdommer/skader
- Mer som er felles med utredning av norskspråklige barn enn som skiller.
- Om utredning på morsmål ikke er mulig: Utred norskspråklige ferdigheter. Skille mellom
 - Funksjonsbeskrivelse (norskspråklige ferdigheter)
 - Diagnostisering

Normalfordelingskurven

Resultater fra evnetester:

Etter utredning må en først vurdere generelt evnenivå:

=> generelt evnenivå innen det normale variasjonsområdet

=> omfattende generelle vansker som tilsier at barnet kognitivt sett fungerer på nivå med diagnosen psykisk utviklingshemning

Barn som har et generelt evnenivå innenfor det normale variasjonsområdet, kan likevel ha vansker på noen områder

=> spesifikke vansker

Testresultatene må sammenholdes med øvrig informasjon om barnets funksjonsnivå.

Utredning av språk

- Utredning av evnenivå må ligge "i bunn"
- Utredning av språkforståelse
 - Enkeltordforståelse (i og utenfor kontekst)
 - Setningsforståelse
- Utredning av talespråk
 - Innhold
 - Form (grammatikk)
 - Bruk (pragmatikk)
 - Uttale (evt. uttalefeil)
 - Munnmotoriske forutsetninger for tale (log)
- Utredning av språkmiljø

Observasjon av språk og kommunikasjon:

- Om barnet forstår/misforstår det som blir sagt/gester og non-verbal informasjon
- Bruk av gester og annen non-verbal kommunikasjon
- Tydelighet i uttale – i hvilken grad er barnet forståelig
- Lydforvekslinger og feil i artikulasjonen
- Størrelsen på og variasjonen i barnets aktive ordforråd
- Holdepunkter for at barnet har vansker med å aktivere ord det kan
- Ordrekkefølge
- Gjennomsnittlig ytringslengde
- Bøyninger
- Forekomst av spørsmål og svar
- Forekomst av ytringer med uforståelig innhold
- Engasjementet i kommunikasjonen
- Gjentakelser
- Sensitivitet i forhold til samtalepartneren (inkl. ta perspektiv)
- Samtaleferdigheter som å ta tur

(fra Tezchner 2008: Kommunikasjon og språk, basert på Brassard og Bohem, 2007)

Redskaper for utredning av språkforståelse:

- Reynells språktest (fra 1,5-6,5; Impressiv del)
- British Picture Vocabulary Scale/ Peabody Picture Vocabulary Test (BPVS/PPVS)
- Bracken
- Deltesten Passivt ordforråd fra WPPSI-III
- Test for Reception of Grammar (TROG-II)
- Nepsy: Fonologisk bevissthet
- ITPA, Språk 6-16, TRAS, nya SIT, DIM, Bayley-III
- CDI (norsk, tyrkisk, russisk, *spansk, engelsk, tamilsk, arabisk*) Skema til vurdering af kommunikation og sprog (SVKS)
- Tospråklig kartleggingsverktøy:
 - TOSP: tospråklig prøve på urdu og norsk, Sunil Loona
 - Kartleggingsprøver på morsmål (leseutvikling og leseferdighet)

Redskaper for utredning av talespråk:

- Reynell (ekspressiv del)
- Nepsy (ordflyt)
- Bo Ege
- Eva
- Vurdering av munnmotorikk og artikulasjon

- Verbale oppgaver fra Wechsler-testene: Blanding av forståelse og bruk (med unntak av BSI WPPSI-III)

Utredning av kognisjon hos barn som er ASK-brukere

- Informasjon om forutsetninger for testutredning:
 - Syn (visus, øyemotorikk, kortikal synsheming)
 - Hørsel
 - Motoriske ferdigheter
 - Tale/kommunikasjonsform
 - Forståelse av norskspråklige instruksjoner
- En utredning av kognitiv fungering vil også kunne påvirkes av forhold som
 - Sittestilling/utgangsstilling
 - Redusert allmenntilstand/sykdom
 - Epileptisk aktivitet, smerter, ubehag
 - Motivasjon for testgjennomføring
 - Erfaringer med å bli stilt krav til

Testutredning krever:

- At barnet kan fokusere oppmerksomheten mot testmateriellet
- At barnet kan foreta reelle valg – ikke bare se på eller ta etter det som er mest interessant
- At barnet har en konsistent måte å uttrykke ”ja” og ”nei” på; verbalt, med lyder/gester/mimikk eller ved å blikkpeke på ”ja”- og ”nei”-symboler
- Barnet må være over det stadiet der ”ja” betyr det samme som ”jeg liker/jeg vil ha

Hvem er de minoritetsspråklige ASK-brukerne?

Tre ASK-brukergrupper (Tetzchner & Martinsen, 2002)

- Uttrykksmiddelgruppen:
 - Bedre språkforståelse enn talespråk
 - Ofte omfattende motoriske vansker
- Støttespråkgruppen:
 - Stor variasjon i kognitiv funksjon innad i gruppen
 - Støtte i tegn/grafiske symboler pga dysartri eller sen språkutvikling
- Språkalternativgruppen:
 - Liten språkforståelse, både på norsk og morsmålet; språkuavhengig kommunikasjon
 - Tidlig-kommunikasjon; som felles fokus, turtagning, «jeg liker»/ «jeg liker ikke»-respons er viktig

Utredning uttrykksmiddelgruppen:

- Utfordringen i forhold til utredning er ikke at de er minoritetsspråklige, men at de har omfattende motoriske vansker
- Utredning er mulig hvis man
 - Tilrettelegger testsituasjonen
 - Tilrettelegger testen slik at barnet får mulighet til å besvare oppgaven:
 - Alternativer til peking
 - Assistert skanning
 - Bruk av ASK-hjelpemidler
 - Samarbeider i tverrfaglig team
 - Sittestiling/utgangsstilling

Tilrettelegging av testsituasjonen:

- Kortere arbeidsøkter og hyppigere pauser
- Tilpass tidsrammen slik at barnet får god tid til oppgavebesvarelse
- Fordel testutredningen på flere dager
- Gi rom for stillingsforandringer
- Stimulere barnet til innsats
- Legg opp til at barnet opplever mestring
- Ta hensyn til døgnrytme og allmenntilstand

Tilrettelegge besvarelsesmåten:

Peking:

- Grovpeking med hånd
- Peking med pekepinne
- Peking med blikk (databasert øyestyringsmetodikk)

Assistert skanning:

- Testleder skanne svaralternativene på en systematisk måte
- For hvert alternativ svarer barnet enten avkreftende eller bekreftende
- Barnet svarer verbalt eller ved å peke/blikkpeke på grafiske symboler

Bruk av alternative kommunikasjons hjelpemidler

- Besvare verbaloppgaver med skrift/Blisstegn

Utredning av språk hos minoritetsspråklige ASK-brukere i uttrykksmiddelgruppen

- Ofte bare mulig å utrede språkforståelse:
 - British Picture Vocabulary Scale
 - Test for Reception of Grammar
 - Passivt ordforråd fra WPPSI-III
 - Dansk Impressiv Morfologisk Test
- Svært viktig med komparentopplysninger
 - Forstår morsmål og norsk like godt?
- Supplere med informasjon fra andre instrumenter som CDI (opp til 1,5 år)
- Oversette til morsmål de ord og setninger barnet ikke mestrer på norsk

Utredning av ASK-brukere i støttespråkgruppen

- Ofte motoriske forutsetninger for utredning på standardisert måte
- Kan være større utfordring å motivere for testutredning
- Kan bruke alle type tester
- Store diagnosegrupper:
 - Psykisk utviklingshemning med forsinket språkutvikling (Downs syndrom)
 - Autismespekterforstyrrelser
 - Alvorlig dysartri grunnet CP

Utredning av språk hos minoritetsspråklige ASK-brukere i språkalternativgruppen

- Ofte eldre barn som må observeres/utredes/kartlegges med redskaper beregnet på yngre barn
 - Bayley-III
 - Liv Vedeler
 - SVKS
 - CDI

Kommunikasjon med minoritetsspråklige foreldre som har barn med behov for bruk av ASK

- Bruk av tolk
- Formidling av diagnoser og hjelpebehov
- Informasjon om ASK
- «Navigering» i hjelpeapparatet

Bruk av tolk:

Når skal man bruke tolk?

- Testsituasjonen
- Foreldresamtaler
- Informasjonsmøter

Spesielle utfordringer knyttet til bruk av tolk

- Spør om ønsker tolk – handler om respekt
- Henvend deg til barnet/familien, ikke tolken
- Må sette av mer tid
 - Møter må struktureres godt (gjennomtenkt formidling)
 - Ikke for mye info eller for mange spørsmål på en gang
- Spontanitet og direkte kontakt svekkes
- Noen foreldre forstår mer enn tolken.....
- Vær nøye ved bestilling: Dialekt/språkgruppe, familiens ønsker
- Uheldig med bruk av venner og familie som tolk

Formidling av testresultater:

Utredningen er kun "halvveis" når testingen er gjennomført

- Skåring av testresultatene er ikke det samme som tolkning
- Tilbakemelding av testresultater; muntlig og skriftlig
- Diskutere hvilke tiltak testresultatene skal lede til

Spesielle utfordringer knyttet til tolkning av testing:

- Ved tilrettelagt testing
- Når barnet har et annet morsmål enn norsk
- Eksakte tallverdier oppgis sjelden – vil ofte bli tillagt for mye betydning
- Utfordringer knyttet til bruk av aldersnormer

Gi foreldre korrekt informasjon om barnets kognitive fungering.

- Ta alltid individuelle hensyn; ved uenighet eller usikkerhet:
 - Bruk god tid
 - Referer foreldres mening i rapport, uten å kompromisse på faglighet
 - Ha fokus på konkrete tiltak

I møte med foreldre:

- Vær villig til å lytte
 - Noen foreldre har selv traumatiske opplevelser
- Vær ærlig:
 - På resultater og observasjoner
 - På implikasjoner, hjelpebehov og prognose
 - På muligheter til å hjelpe
 - På hvor de kan skaffe hjelp, ”Familieveiviser”
- Vis respekt og omtanke
 - Ethvert barn og forelder er et individ

”Vi møter ikke ulike kulturer, vi møter ulike individer”

Informasjon om ASK:

- Formidling av ASK-behov
- Forståelse for bruk av ASK-hjelpemidlet
 - Vil ha betydning for oppbygning av hjelpemidlene
 - Behovet for hjelpemidlene i hjemmet
- Formidling av ASK-metodikk
- Binger et al (2008): Fokus på effektiviteten av ASK-intervensjoner:
 - Eval effekt av instruksjonsprogram for omsorgsgivere (Latinamerikanske)
 - Spes. strategi brukt ved boklesning:
 - Barnebok om dagligdagse gjøremål
 - Forventningsfull pauser og åpne spørsmål
 - Foreldre som modell: RAA: Read+Ask+Answer
 - Alle barna (3) økte sin bruk av "flersymbol beskjeder"

Rettigheter:

- Opplæringsloven; i forskrift av 28.06.99 § 24-1:
 - Rett til opplæring i og på morsmålet til tilstrekkelige norskkunnskaper følge undervisningen
 - Morsmålsopplæring
 - Tospråklig fagopplæring
 - Særskilt norskopplæring
 - § 24-1 utelukker ikke noen fra retten til § 5-1 Opplæringsloven
 - Viktig å skille mellom grei dagligtale og de språklige ferdighetene som er nødvendige for godt læringsutbytte
 - BICS (Basic Interpersonal Communication Skills)
 - CALP (Cognitive Academic Language Proficiency)
- Samme utfordringer i forhold til rettigheter til opplæring i ASK-hjelpemiddel for barnet og omsorgspersonene rundt som for majoritetsspråklige ASK-brukere
- ”For at de skal få hjelpemiddelet må de imidlertid etterspørre det” (Rapport, Øystein Johnsen)

Kilder:

- Binger, C., Kent-Walsh, J., Berens, J., del Campo, S. og Riviera, D. (2008). Teaching Lation Parents to Support the Multi-Symbol Message Production of their Children who Require AAC. *Augmentative and Alternative Communication*, 24 232-238.
- Bishop, D. V. M. (1999). *Uncommon understanding*, Psychology Press Ltd.
- Centeno, J. (2009). Issues and Priciples in Service Delivery to Communicatively Impaired Minority Bilingua Adults in Neuorehabilitation. *Seminars in Speech and Language*, 30, 139-152
- Conti-Ramsden, G., Botting, N. og Faragher, B. (2001). *Psycholinvistic Markers for Specific Language Impairment (SLI)*. I: Child Psychol. Psyciat. Vol. 42, No. 6, pp. 741-748.
- Egeberg, E. (2007). *Minoritetsspråklige med særskilte behov. En bok om utredningsarbeid*. Cappelen akademisk forlag
- Espenakk, U. (2003) *Barn med språkvansker*. I: TRAS. håndbok.
- Fylkesmannen i Oslo og Akerhus, Utdanningsavdelingen (2003). *Kartlegging av minoritetsspråklige elevers språkferdigheter. En veileder for skoleeier, skolens ledelse og lærere i grunnskolen*
- Mjøen, T., Kristiansen, T., van Dijk, M. og Linnom T. (2004) Alternativ og supplerende kommunikasjon Hvilke elementer inngår i oppbygging av bruk av dynamiske og pragmatiske kommunikasjonsbøker? Prosjektoppgave ASK-studiet Høyskolen i Vestfold http://www.isaac.no/fagstoff/litteratur/mjoen_med_flere_2004.htm
- Porter, G. (1997) "Development of pragmatics, semantics, syntax (an overview)
- Rygvold, A. L. (1999). *Språk og talevansker*. I: Asmervik, S. m.fl. (red.): *Innføring i spesialpedagogikk*,. Universitetsforlaget, 1999.
- Rygvold, A. L. (2001). *Språkvansker hos barn*. I: Befring, E. og Tangen, R. (red.): *Spesialpedagogikk*. Cappelen akademiske forlag.
- Sletmo, A, Ottem, E. og Bollingmo, M. (1998) *Dysfasi/språkvansker hos barn*. I: Gjørum, B. og Ellertsen, B. (red.): *Hjerne og atferd. Utviklingsforstyrrelser hos barn og ungdom i et nevrobiologisk perspektiv*. Universitets forlaget, 1. utg., 5. opplag.
- Sundby, J. (2002). *Spesifikke språkforstyrrelser*. I: Gjørum, B. og Ellertsen, B. (red.): *Hjerne og atferd*, 2.utgave, Gyldendal akademisk.
- Tetzchner, S. V. & Martinsen, H. (2002) Alternativ og supplerende kommunikasjon "En innføring i tegnspråkoplæring og bruk av kommunikasjonshjelpemidler for mennesker med språk- og kommunikasjonsvansker".
- Tetzchner, S. v., Hesselberg, F. & Schjørbeck, H. (red.). *Habilitering. Tverrfaglig arbeid for mennesker med utviklingsmessige funksjonshemninger*. Oslo: Gyldendal akademisk.
-